

Anna Chodorowska
Uniwersytet Zielonogórski

ROLA SYSTEMÓW FILOZOFICZNO-RELIGIJNYCH W PAŃSTWIE I PRAWIE JAPOŃSKIM PO 1945 R.

Relacje na płaszczyźnie państwa, prawa i religii są znamienne do poznania i zrozumienia kultury japońskiej. Istotne jest spojrzenie na samą religijność, jak również na historyczny rozwój określonych systemów religijno-etycznych i regulacje dotyczące stosunków władza – religia¹. Religijność pojmowana jest bowiem w swoisty sposób i wiąże się nie tylko z określonym podejściem do życia, pewnym światopoglądem, zbiorem wartości, jak i też określonym systemem religijnym². Przy takim ujęciu religia i filozofia stanowią światopogląd ugruntowany w ramach obowiązujących wartości kulturowych³. Sami zaś Japończycy nie przywiązują większej wagi do koncepcji religii.

Obecnie można mówić o laicyzacji społeczeństwa japońskiego, jednak nie można zapominać, że systemy filozoficzno-religijne, przede wszystkim shinto, buddyzm czy konfucjanizm odegrały ogromną rolę w tworzeniu państwa i społeczeństwa Japonii i nadal są obecne w życiu Japończyków.

Jeśli chodzi o relacje władza – religia, to warto na nie spojrzeć poprzez pryzmat japońskich obowiązujących regulacji prawnych, zawartych przede wszystkim w Konstytucji Japonii z 3.11.1946 r., oraz aktualnego ustawodawstwa w przedmiocie zasady wolności wyznania oraz rozdziału państwa i religii. Niewątpliwie, w tym kontekście, nie można pominąć kwestii shinto państwowego⁴ oraz przepisów Konstytucji Cesarstwa Japońskiego z 11.02.1889 r., które zostaną przedstawione w dalszej części niniejszego artykułu.

¹ Więcej na temat pojmowania religii oraz japońskich regulacji prawnych w: A. Kość, *Państwo a religia w prawodawstwie japońskim*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2002, t. 5, s. 3-29.

² Shintoizm, buddyzm czy konfucjanizm są uważane zarówno za systemy filozoficzne, jak i światopoglądowe oraz religijne.

³ Więcej na temat pojęcia filozofii w Japonii: H.G. Blocker, Ch.L. Starling, *Filozofia japońska*, Kraków 2008, s. 8-33.

⁴ Shinto państwowe (kult państwowy), odnoszący się do kultu cesarza i jego przodków oraz bóstw wspólnym Japończykom, jedna z trzech form rodzimej religii Japonii oprócz kultu rodzinnego tzw. domowego lub indywidualnego – poświęconego czci zmarłych przodków rodziny oraz kultu wioskowego tzw. lokalnego – odwołującego się do *udzi* – *gami*, bóstw-opiekunów danej miejscowości czy rodu. H. Ringgren, A.V. Ström, *Religia w przeszłości i w dobie współczesnej*, Warszawa 1975, s. 538; K. Rapala, *Szintoizm w życiu społecznym Japończyków*, [w:] *Japonia. Mocarstwo na rozdrożu*, red. E. Potocka, M. Pietrasiak, Łódź 2004, s. 17.

Religijność Japończyków

Celem opisanego wspomnianych stosunków należy się zastanowić nad samym pojęciem religii, która w niniejszym artykule będzie rozumiana szeroko jako system filozoficzno-religijny podzielany przez pewną grupę, odpowiadający zespołowi określonych wierzeń, praktyk, symboli i rytuałów. Zatem, jak określił to Mircea Eliade, wszystko, co dotyczy sfery *sacrum*⁵. Warto przy tym pamiętać, że jego integralną część stanowią zasady moralne, odnoszące się do człowieka i ostatecznych warunków jego istnienia, poprzez m.in. odwołanie się, czy to do sił wyższych, Boga, bóstw, czy też do ostatecznej prawdy⁶. Jednocześnie jest nieodzownym składnikiem kultury.

Należy przy tym zauważyć, że Japończycy nie mają dużej świadomości religijnej, choć przywiązani są do grupy społecznej i rodziny oraz własnej tradycji i kultury⁷. Ich system religijny i światopoglądowy tak wrósł w ich życie, że kultywują go mechanicznie. Przejawia się to wręcz w areligijności mieszkańców Kraju Kwitnącej Wiśni i ich obojętnością w stosunku do doktryn i dogmatów uniwersalnych religii⁸.

Chociaż wielu Japończyków nie odczuwa potrzeby przynależności do określonego wyznania czy religii, to jednak starają się uczestniczyć w buddyjskich czy shintoistycznych obrządkach i ceremoniałach. Ich wiara nie przekłada się przy tym na dogłębne i systematyczne praktykowanie⁹ jednej religii czy kultu, a raczej jest związana z pielęgnowaniem tradycji i dziedzictwa oraz wpisaniem się w ramy zachowań kulturowych Japonii. Można zatem stwierdzić, że ich wiara ma charakter nieco uśpiony.

Japończyków cechuje społeczne podejście do życia, w tym także religijnego. Uwidacznia się to w dość dużym odsetku występowania sekt i różnego rodzaju zgromadzeń religijnych, co jest wyrazem ich przywiązania do rodziny i własnego klanu. Stanowi to odzwierciedlenie pojmowania przez nich określonej grupy społecznej jako najważniejszej i najwyższej wartości samej w sobie¹⁰. Jest to komunitarystyczne podejście do jednostki i społeczeństwa, uznające idee danej zbiorowości i jej dobra wspólnego. Przejawia się to m.in. w kształtowaniu zamkniętych, elitarnych enklaw,

---

⁵ Więcej na temat *sacrum* i pojęcia religii u tego rumuńskiego filozofa i historyka zob. m.in.: M. Eliade, *Traktat o historii religii*, Warszawa 2000, s. 19-20; idem, *Historia wierzeń i idei religijnych*, Warszawa 1988.

⁶ Definicje religii: C. Geertz, *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*, Kraków 2005, s. 502 oraz E. Fromm, *Szkice z psychologii religii*, Warszawa 1966, s. 134.

⁷ H. Nakamura, *Systemy myślenia ludów Wschodu. Indie, Chiny, Tybet, Japonia*, red. Ph.P. Wienera, Kraków 2005, s. 394. Tłumaczy się, że przywiązanie Japończyków do wspólnoty i grupy społecznej jest wynikiem wyspiarskiego położenia i trudnych warunków naturalnych, gdzie grupa musi współdziałać celem przetrwania – zob. H. Nakamura, *op. cit.*, s. 496.

⁸ *Ibidem*, s. 463.

⁹ Praktycznie tylko raz w roku Japończycy udają się do świątyni shintoistycznej czy buddyjskiej.

¹⁰ H. Nakamura, *op. cit.*, s. 457.

w których to byt jednostki wyraża się poprzez przynależność do niej. Ma to swoje odbicie w skłonności Japończyków do tworzenia grup, związków oraz sekt religijnych i wyznaniowych. Wszelchobecne w kulturze japońskiej przywiązanie i podkreślanie znaczenia danej grupy społecznej, a tym samym umiłowanie do tworzenia ugrupowań i segmentyzacji życia społecznego, wywiera dużo większy wpływ na kształtowanie się i tworzenie sekt o charakterze elitarnym i zamkniętym niż religia czy wierzenia¹¹. Doprowadziło to do tego, że praktycznie każda większa świątynia japońska traktowana jest jako „podsekta” bez większych różnic doktrynalnych pomiędzy nimi.

W historii Japonii i stosunku Japończyków do wierzeń oraz światopoglądów znamienne jest m.in. oparcie systemów religijnych i wyznań nie na jednostce – istocie ludzkiej, jako podstawowego punktu odniesienia, ale na rodzinie. Co symptomatyczne, japońskie sekty, wyznania czy związki religijne były historycznie zinstytucjonalizowanym systemem rodzinnym, w którym do każdej świątyni przypisany był na stałe konkretny klan czy grupa¹². To przypisanie zatem danej rodziny do konkretnej świątyni przesądzało o wierze i wyznaniach jej członka. Brak jest w tym aspekcie wolnej woli jednostki co do wyboru systemu religijnego czy wierzenia. Przeważnie bowiem to zwyczaj rodzinny przesądzał o przypisaniu do konkretnej świątyni¹³. Rzutuje to na osądzanie rzeczy przez pryzmat własnej społeczności¹⁴ oraz poszanowanie tradycji i praktycznie bezwzględnej lojalności wobec niej. Przejawia się to także poprzez deifikowanie ludzi zasłużonych dla danej grupy lub całej wspólnoty, takiej jak przodkowie, rodzice, czy nawet sam cesarz¹⁵. Jednocześnie silny autorytet grupy ściśle związany jest z pojmowaniem i stosunkiem Japończyków do władzy i państwa¹⁶.

Ponadto znamienne dla japońskiej kultury duchowej jest zespolenie bytu ludzkiego z jej religijnym wymiarem poprzez naturę. Przeżywanie i odnajdywanie sensu i istoty życia w każdym codziennym zdarzeniu oraz zjawisku przyrody, w którym przejawia się fundamentalne pojęcie *kami*¹⁷. Z tego też względu, zarówno w japońskich syste-

¹¹ H. Nakamura, *op. cit.*, s. 459.

¹² *Ibidem*, s. 461. Rodziny i jej członkowie wpisani byli w tzw. wykazie wyznań.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Jednostka określa swój byt tylko w społeczeństwie, w którym zgodnie z porządkiem naturalnym (tzw. postępowaniem zwyczajowym) wykonuje określone zadania. Podstawą zaś funkcjonowania społeczeństwa jest jego zhierarchizowana budowa. *Tradycja w krajach Orientu*, red. M. Sławiński, Warszawa 1993, s. 89.

¹⁵ H. Nakamura, *op. cit.*, s. 489-490.

¹⁶ *Ibidem*, s. 488. Japończycy bardzo mocno cenią lojalność. Skłonność tę najprawdopodobniej można wytłumaczyć ich przywiązaniem i szacunkiem dla rodziny i grupy wspólnotowej, w której wymaga się lojalności i całkowitego zaufania.

¹⁷ Japońskie pojęcie bóstwa, duchów. Etymologia słowa *kami* nie jest do końca wyjaśniona, a samo pojęcie nie do końca dookreślone. W. Kotoński podaje, że słowo to może pochodzić od *koba* – „budzący strach i cześć”. W. Kotoński, *Religie Japonii*, [w:] *Zarys dziejów religii*, red. J. Keller, W. Kotoński, W. Tyloch, B. Kupis, Warszawa 1968, s. 135. Więcej na ten temat m.in.: H. Nakamura, *op. cit.*, s. 489;

mach filozoficzno-religijnych, jak i samym podejściu czy myśleniu Japończyków, brak jest zmaterializowanego i skonkretyzowanego pojęcia boga, który miałby przymioty ludzkie, tak jak to jest w chrześcijaństwie. Poza tym w Japonii nigdy też: „[...] nie powstał, żaden znaczący, uniwersalny ruch religijny”¹⁸. Mała świadomość religijna, a tym samym koncepcja religii, nigdy nie odgrywała w tym kraju znaczącej roli¹⁹.

Nawet buddyzm, obecnie wraz z shinto największy system religijno-filozoficzny w Japonii, nadal jest elementem obcym i za taki jest też uważany przez Japończyków²⁰. Przy czym japońska kultura charakteryzuje się dużym synkrytyzmem, włączając w to wierzenia i religię²¹. Potwierdzić to mogą słowa Woltera, który w *Traktacie o tolerancji* napisał, że: „Japończycy byli najbardziej tolerancyjni ze wszystkich ludzi”²². Z czym, co do zasady, należałoby się zgodzić, zważywszy, że znaczna część mieszkańców Japonii cechuje swoista tolerancja religijna, przejawiająca się w większości obojętnością religijną²³. Nie przeżywają oni głęboko i duchowo religii, często sami praktykując kilka wyznań. Postawa ta jest dla nich charakterystyczna, co wynika zarówno z politeizmu shinto oraz kultury nastawionej często na przyjmowanie elementów obcych²⁴, jak również małej świadomości religijnej, a także przedkładania harmonii i ładu społecznego nad konflikty. Właśnie to pojęcie ideału harmonii jest uznawane za jedną z najważniejszych wartości²⁵. Przykładowo w konfucjanizmie głoszono, że człowiek „szlachetny [junzi] każdą rzecz z różnych stron widzi i nie ma uprzedzeń”²⁶.

J. Marzęcki, *Systemy religijno-filozoficzne Wschodu. Historia – metafizyka – etyka*, Warszawa 1999, s. 186 oraz S. Turnbull, *Samurajowie i sacrum*, Kraków 2012, s. 23-29.

¹⁸ H. Nakamura, *op. cit.*, s. 489-490.

¹⁹ *Ibidem*. Systemy religijno-filozoficzne były w Japonii praktycznie cały czas podporządkowane danej władzy.

²⁰ *Ibidem*, s. 495.

²¹ O eklektyzmie religijnym więcej w: W.M. Macek, *Ewangelizacja Japonii*, Warszawa 2013, s. 75-85 oraz s. 206-211.

²² Wolter, *Traktat o tolerancji napisany z powodu śmierci Jana Calasa*, przeł. Z Ryłko, A. Sowiński, Warszawa 1988, s. 28.

²³ C. Totman, *Historia Japonii*, Kraków 2009, s. 270 i 284-285. Poza prześladowaniem chrześcijaństwa, przede wszystkim w okresie shogunatu Tokugawa, a zniesionymi oficjalnie edyktem tolerancyjnym z 1873 r., czy pojedynczymi przypadkami lokalnych prześladowań sekt, nie było w Japonii „wojen religijnych” czy „płonących stosów” jak w Europie. Prześladowanie chrześcijaństwa, moim zdaniem, wynikało ze zbyt ekspansywnego charakteru tej religii oraz z tego, że tak naprawdę była ona elementem zachodniej „kultury kolonizacji”. Poza tym Japończycy są niechętni zbyt głębokiemu okazywaniu i przeżywaniu wiary, a także transcendentnemu pojmowaniu prawdy oraz wszelkim uniwersalistycznym koncepcjom, które są charakterystyczne dla kultury kręgu chrześcijaństwa. Więcej na temat chrześcijaństwa w Japonii w: W.M. Macek, *op. cit.*

²⁴ Więcej na temat charakteru obcych wpływów (w tym religijno-filozoficznych), w szczególności chińskich oraz ich adaptacji w tradycji i kulturze japońskiej w: M. Melanowicz, *Polisystemowość i polisemizm w cywilizacji i kulturze japońskiej*, [w:] *Wartości Wschodu i wartości Zachodu: spotkanie cywilizacji*, red. J. Danecki, A. Flis, Kraków 2005, s. 165-170.

²⁵ H. Nakamura, *op. cit.*, s. 383.

²⁶ Confucius, *Dialogi konfucjańskie*, przeł. K. Czyżewska-Madajewicz, M.J. Küntler, Z. Tłumski,

Zatem można powiedzieć, że kultura japońska jest nastawiona na przyjmowanie elementów obcych, co przekłada się na tolerowanie religii oraz systemów filozoficzno-religijnych z innych krajów, a także ich przyjmowanie i modyfikowanie na własne potrzeby²⁷. Charakterystyczne dla takiej postawy i podejścia do wyznań religijnych są słowa japońskiego przywódcy wojskowego Hideyoshi Toyotomi z okresu Azuchi-Momoyama (1568-1603)²⁸, który twierdził, że „Japonia stanowi ziemię bogów”²⁹, na której to sami jej mieszkańcy mogą wybrać swoją własną wiarę³⁰. Kulturę Kraju Kwitnącej Wiśni można uznać za otwartą na różnorodność, ponieważ stanowi ona przemieszanie wielu, niekiedy sprzecznych, elementów z innych systemów filozoficznych i religijnych³¹. Owa wieloreligijność była znamiennej cechą w historii państwa³². Przy czym w tej mozaice różnorodności Japończycy potrafią odnaleźć elementy wspólne, zapewniając im harmonijne współdziałanie³³. Odzwierciedla to wielosystemową obyczajowość tego kraju³⁴.

Systemy światopoglądowe oraz filozoficzno-religijne Japonii współgrają ze sobą, nie wykluczając się³⁵. Uwidacznia się to w przypadku buddyzmu i shintoizmu, które przez niektórych Japończyków są wręcz ze sobą utożsamiane. Często też świątynie buddyjskie i shintoistyczne stoją obok siebie³⁶. Poza tym, co znamienne, wielu mieszkańców wysp japońskich nie odczuwa potrzeby przynależności do jakiejś konkretnej i jednej religii. Większość z nich przestrzega jednak shintoistycznych i buddyjskich tradycji oraz ceremoniałów. Z racji tego, że Japończycy nie należą obecnie do najbardziej religijnych narodów, a na pewno nie mają dużej świadomości religijnej, podaje się ich za przykład społeczeństwa świeckiego, gdzie religia nie ma większego wpływu na życie publiczne. Co ciekawe, gdy spojrzy się na liczbę osób, które deklarują się jako wyznawcy poszczególnych systemów religijno-filozoficznych, to jest ona prawie

---

Warszawa 1976, rozdz. 2, wers 14, s. 44; *Filozofia Wschodu. Wybór tekstów*, red. M. Kudelska, Kraków 2002, s. 320.

²⁷ Konfucjanizm i buddyzm, stanowiące element japońskiej kultury, są pochodzenia chińskiego.

²⁸ Więcej na temat tego okresu oraz samego Hideyoshi Toyotomi w: J.W. Hall, *Japonia od czasów najdawniejszych do dzisiaj*, Warszawa 1979, s. 121-134 oraz A. Iskenderow, *Toyotomi Hideyoshi*, Warszawa 1991.

²⁹ C. Totman, *op. cit.*, s. 270.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ R. Menegazzo, *Japonia. Leksykon cywilizacji*, Warszawa 2008, s. 174.

³² W.M. Macek, *op. cit.*, s. 78.

³³ Ład i harmonia w kulturze japońskiej stanowią wartość autoteliczną oraz ideał, do którego należy dążyć i go otrzymywać. Zob. H. Nakamura, *op. cit.*, s. 389-394.

³⁴ Wielosystemowość (polisystemowość) rozumiana jako współistnienie wielu kultur i cywilizacji. Zob. M. Melanowicz, *op. cit.*, s. 162.

³⁵ Chociaż relacje pomiędzy poszczególnymi religiami nie zawsze przebiegały wzorcowo, to jednak inherentną cechą kultury japońskiej jest jej eklektyzm.

³⁶ Na temat pojęcia religii w Japonii i jej synkretycznego charakteru więcej w: C. Totman, *op. cit.*, s. 649-655.

dwa razy większa niż liczba wszystkich mieszkańców Japonii³⁷. Wytlumaczenie jest bardzo proste. Większość Japończyków jest po prostu członkami co najmniej dwóch nurtów religijnych, tzn. najczęściej przynależy zarówno do świątyni shintoistycznej, jak i buddyjskiej³⁸. Choć w praktyce wiele wątków religijnych i światopoglądowych poszczególnych prądów filozoficzno-religijnych i religii miesza się w japońskiej kulturze i świadomości, to jednak dają się one odróżnić od siebie.

Współcześnie Japończycy biorą często udział zarówno w obrzędach shintoistycznych, w szczególności, jeśli chodzi o narodziny albo jakieś ważne wydarzenia w życiu³⁹, jak i buddyjskich, zwłaszcza w przypadku śmierci⁴⁰. Jest to zgodne z powiedzeniem, że: „Japończyk rodzi się i żeni w shintoizmie, umiera w buddyzmie, a żyje według zasad konfucjanizmu”⁴¹.

Po opisaniu podejścia Japończyków do religii przejdę do zaprezentowania poszczególnych systemów religijnych Japonii.

Systemy filozoficzno-religijne Japonii

Jednym z nich jest shinto, które stanowi rodzime wierzenie państwa Wschodzącego Słońca. Jest to bardziej światopogląd niż religia w „zachodnim klasycznym znaczeniu tego słowa”⁴², który wyrósł z codziennych doświadczeń mieszkańców Japonii. Składa się ono jednocześnie, najogólniej rzecz ujmując, na filozofię życia zwyczajnego Japończyka⁴³. Samo słowo *shinto*, które pojawiło się dopiero w VII w.⁴⁴, pochodzi z ję-

³⁷ Liczba członków, którzy podają wyznawane religie, jest następująca: shinto – 106 mln, buddyzm – ok. 90 mln, chrześcijaństwo – ok. 2 mln, inne – 9 mln – dane na rok 2009 z Japan Statistical Yearbook 2014 zamieszczonej na stronie japońskiego Urzędu Statystycznego, www.stat.go.jp [10.05.2014]; por. K. Rapała, *op. cit.*, s. 13.

³⁸ Za wyznawców shinto uważa się ok. 85% Japończyków, a buddyzmu – 80%. Na temat „dwureligijności” zob.: W.M. Macek, *op. cit.*, s. 75-83.

³⁹ Przykładowo małżeństwo, narodziny dziecka, rozpoczęcie Nowego Roku czy prośba o zdanie sesji na studiach odbywają się w obrzędku shintoistycznym.

⁴⁰ Ceremonia pogrzebu odbywa się w duchu buddyjskim, ponieważ shintoizm nie zajmował się kwestiami dotyczącymi śmierci i zaświatów (*jomi*). Według shinto, zmarli obecni są (niemalże w sposób fizyczny) w życiu na ziemi. H. Ringgren, A.V. Ström, *op. cit.*, s. 543.

⁴¹ A. Kość, *Państwo a religia...*, s. 19.

⁴² Na potrzeby niniejszego artykułu posłużono się definicją religii według Z.J. Zdybickiej: „realna, osobowa, dynamiczna, relacja między człowiekiem a Bogiem (Absolutem), od którego człowiek jest zależny w istnieniu i działaniu i który jako Dobro Najwyższe jest ostatecznym celem ludzkiego istnienia”. *Encyklopedia PWN*, t. 8, Warszawa 2003, s. 394.

⁴³ A. Kość, *Państwo a religia...*, s. 3. Najogólniej rzecz ujmując, jak określił to A. Kość, nie można w sposób wyraźny oddzielić w Japonii religii od filozofii, które składają się na filozofię życia przeciętnego Japończyka. Takim przykładem jest właśnie shinto, które nie jest ani tylko i wyłącznie filozofią, ani tylko religią. Artykuł dostępny na: www.pan-ol.lublin.pl [20.05.2014]; A. Kość, *Państwo, prawo i religia w Japonii*, „Teki Komisji Prawniczej O.L. PAN” 2011, t. 4, s. 58.

⁴⁴ M. Naokazu, *What is Shinto?*, „Contemporary Religion in Japan” 1966, vol. 7, nr 1, s. 40.

zyka chińskiego od *sien-tao* po japońsku *kami-no michi*⁴⁵ i oznacza „drogę bogów (drogę wzniesłego, wyższych duchów – *kami*)”⁴⁶. Zatem jest to naśladowanie, odwzorowanie w życiu człowieka drogi wytyczonej przez istoty nadprzyrodzone⁴⁷. Shinto odnosiło się do systemu wartości i wzorów postępowania ujętych w mitach, na których Japończycy mieli się wzorować⁴⁸. Nie stanowiło jednolitego typu wierzeń i można wyodrębnić w nim kilka gałęzi rozwoju czy kultu⁴⁹. Dotyczyło ono życia doczesnego opartego na cnotach, przede wszystkim szczerości, lojalności, prawości i czystości serca, gdzie kara czy nagroda spotykała człowieka już za jego życia⁵⁰.

Pierwotnie był to amorficzny kult natury z elementami szamanizmu⁵¹ oraz z pewnymi znamionami animizmu⁵², którego istotą było i nadal jest nie do końca skonkretyzowane pojęcie *kami* (bogowie). Termin ten nie jest do końca wyjaśniony. Rozumie się przez niego „nadprzyrodzone siły”, mające wymiar duchowy, przejawiające się praktycznie w każdej rzeczy, np. w zjawiskach przyrody, w zwierzętach, roślinach, górach, strumieniach czy wietrze, co nadawało im także wymiar cielesny. Japończycy oddawali im cześć, kładąc nacisk na harmonijne współistnienie z naturą i wierząc w ich opiekuńczą moc. *Kami* często związane były z jakimś terytorium czy też rodziną lub klanem, które otaczały swoją pieczę⁵³.

W miarę rozwoju shintoizmu do panteonu japońskich bogów weszły *kami* przodków, bohaterów oraz osób zasłużonych, przy czym do najważniejszych bóstw zalicza się: *Amaterasu* – boginię słońca i *Susano* – boga burzy. Shintoizm ma charakter animistyczny. Cechuje się obrzędowością, synkretyzmem i dużym przywiązaniem do

⁴⁵ H. Ringgren, A.V. Ström, *op. cit.*, s. 538.

⁴⁶ J. Marzęcki, *op. cit.*, s. 186. Najprawdopodobniej nazwa ta została zapożyczona z *Księgi wróżb* z Chin, V w. n.e. Chiński znak odpowiadający nazwie shinto w japońskiej wymowie brzmi *kami*, natomiast właściwy chińskiemu określeniu *to/do* oznacza drogę, stąd shinto to „droga bogów” – zob. A. Kość, *Filozoficzne podstawy prawa japońskiego w perspektywie historycznej*, Lublin 2001, s. 35. Inaczej wyjaśnia znaczenie słowa *kami* H. Nakamura. W języku japońskim *kami* może oznaczać ‘ponad’, ‘zwierzchnik’, ‘coś co jest ponad’. Jego zdaniem *kami* stanowi wszystko to, co jest ponad człowiekiem – zob. H. Nakamura, *op. cit.*, s. 489.

⁴⁷ J. Marzęcki, *op. cit.*, s. 186.

⁴⁸ Więcej na temat mitów i bóstw w: W. Kotański, *Dziedzictwo japońskich bogów*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1995.

⁴⁹ Wspomniany już kult rodzinny, kult wioskowy czy państwowy, czy nawet shinto sekt. M. Naokazu, *op. cit.*, s. 40.

⁵⁰ A. Kość, *Filozoficzne podstawy...*, s. 36-37. Japończycy nie znali pojęcia transcendentnego zła oraz sprawiedliwości i nie odnosili tych pojęć do życia pozagrobowego. Sukces czy cierpienie spotykały człowieka za jego życia, ich postęпки za życia nie miały wpływu na to, co działo się z nimi po śmierci. Kwestią związaną ze śmiercią oraz życiem pośmiertnym zajmował się przede wszystkim buddyzm. Na marginesie należy dodać, że bardzo mocno ceniono cnotę życia w prawości, która występuje zarówno w shintoizmie, buddyzmie, jak i konfucjanizmie.

⁵¹ Przejawia się to w jego obrzędowości i rytuałach.

⁵² S. Turnbull, *op. cit.*, s. 13.

⁵³ J. Marzęcki, *op. cit.*, s. 187.

ceremoniału oraz obchodzeniem przeróżnych świąt. Opiera się też często na zabobonach, przesądach i mistycznych praktykach. Przykładem może być tutaj shintoistyczny „rytuał oczyszczenia i uświęcenia”, jaki odbywa się przy kupnie nowego domu czy miejsca pod nową zabudowę. Wiąże się on zazwyczaj z wypędzeniem złych duchów za pomocą wody, jako symbolu czystości i niezmienności, lub też soli. Pod tym względem shintoizm cechuje rytualność, zahaczająca wręcz o szamanizm.

Ponadto shinto postrzega się jako wyraz wspólnoty i więzów społecznych, w którym ważną rolę odgrywa następstwo pokoleń⁵⁴. Przesądza to o tym, że Japończycy uważają się za jedną świętą rodzinę o różnym stopniu koligacji, co przekłada się na zhierarchizowanie ich społeczeństwa⁵⁵. Każda bowiem wioska, klan rodowy czy nawet rodzina i dwór cesarski miały swojego opiekuna – *kami*⁵⁶, co było jednocześnie symbolem i potwierdzeniem więzi oraz jedności wspólnoty. Jest to zatem „religia rodziny, klanu, wioski czy narodu, a więc naturalnie istniejących grup społecznych”⁵⁷. Brakuje w niej obrazów, posążków czy ikon przedstawiających poszczególnych bogów (*kami*). Wynika to z zakazu materializowania japońskich bóstw na potrzeby religijne. Choć należy zaznaczyć, że w świątyniach znajdują się przedmioty, tzw. *mitamasiro* (duchy zastępcze), symbolizujące bóstwo, które w czasie obchodów święta danego boga przekształca się w tzw. *shintai*, *goshintai* (ciało bóstwa), a więc miejsce, w którym przebywa fizycznie *kami*⁵⁸.

Nie jest też świątynia zbyt mocno zinstytucjonalizowana, jeśli chodzi o system kapłanów (tzw. *kannushi* – tzn. dobry mistrz)⁵⁹. Jest to funkcja dziedziczna przechodząca z pokolenia na pokolenie w ramach rodziny związanej z daną świątynią shinto⁶⁰, związana z opieką nad chramem i przeprowadzaniem religijnych ceremonii i rytuałów⁶¹.

⁵⁴ W. Kotański, *W kręgu shintoizmu. Przeszłość i jej tajemnice*, t. 1, Warszawa 1995, s. 43.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ A. Kość, *Filozoficzne podstawy...*, s. 38. Shintoistyczne mity, w szczególności dotyczące powstania świata i ludzi, wywodziły proveniencję rodu cesarskiego wprost od bóstw, tj. od wielkiej bogini słońca. Była ona opiekunem-*kami* rodziny cesarskiej, a od czasu spisania i unifikacji mitów w VII w. stała się także symbolem i bóstwem opiekuńczym wszystkich Japończyków. Co przyczyniło się niewątpliwie do konsolidacji i unifikacji narodu japońskiego.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 36.

⁵⁸ H. Ringgren, A.V. Ström, *op. cit.*, s. 541 oraz S. Turnbull, *op. cit.*, s. 28-29. *Shintai* jest jawne (np. ośmiokątne lustro jako *shintai* bogini *Amaterasu*) bądź stanowi przedmiot nieznany i tajemniczy, ukryty w świątyni, niekiedy nawet dla jego kapłanów.

⁵⁹ A. Kość, *Filozoficzne podstawy...*, s. 36.

⁶⁰ W Japonii jest prawie 80 tys. shintoistycznych świątyń. Największa z nich to poświęcona bóstwu słońca *Amaterasu*, położona w Ise na wyspie Honsiu, która jest świątynią dworu cesarskiego. Zob. W.M. Macek, *op. cit.*, s. 44-45.

⁶¹ *Ibidem*, s. 46-48. Pierwotnie kapłan stanowił rodzaj pośrednika pomiędzy ludźmi a bóstwami *kami*, obecnie są utrzymywani głównie z datków (co nie wyklucza wykonywania innego odpłatnego zawodu) pracownikami świątyni. Nie obowiązują ich celibat, funkcję tę pełnią, po zaakceptowaniu

Shintoizm zawiera elementy charakterystyczne dla religii m.in. modlitwy skierowane do bóstw, święta, obrzędy, nabożeństwa czy ceremonie⁶². Nie posiada on jednak własnych świętych ksiąg teologicznych⁶³ czy dogmatów, obecnych np. w chrześcijaństwie czy islamie⁶⁴.

Na przełomie wieków shintoizm przeplatał się głównie z buddyzmem, konfucjanizmem i neo-konfucjanizmem, a czasami nawet z religią ludową. Czerpał z nich przede wszystkim moralne zasady postępowania i ceremoniał⁶⁵. Począwszy od XVII w. ta rodzima religia Japonii uległa wzmocnieniu. Przyczynili się do tego niewątpliwie Motoori Norinagi i Hirata Atsutane i ich *fukko-sinto* – pogląd głoszący powrót do „oczyszczenia shinto” z obcych naleciałości i wpływów. Jednocześnie to „oczyszczone shinto” było asumptem do wykorzystania tej religii przez ruchy nacjonalistyczne poprzez podkreślenie boskiego pochodzenia cesarza i całego narodu⁶⁶.

Shinto w swej warstwie duchowej jest raczej ubogie. Brak w niej teologicznych rozważań, skupia się przede wszystkim na zdarzeniach i zjawiskach doczesnych. Co jest jednak charakterystyczne, tradycja shintoistyczna stanowi doskonałe mitologiczne uzasadnienie „dziejowej roli państwa japońskiego”⁶⁷ z cesarzem, jako najwyższym kapłanem⁶⁸, gdzie więź z rodziną i narodem oraz miłość do kraju stały się fundamentem moralnym, jak i religijnym⁶⁹. W okresie *Meiji* (1868-1912)⁷⁰ dokonano politycz-

---

przez tzw. Zrzeszenie Świątyni Shinto, przede wszystkim mężczyźni, choć mogą również kobiety. Strój kapłana stylizowany jest na strój dworski.

⁶² Modlitwy shintoistyczne są dość proste, związane głównie z modłami przed tzw. „półką bogów” – *kamidana*. Opis szczegółowy zob. *ibidem*, s. 45-46 oraz H. Ringgren, A.V. Ström, *op. cit.*, s. 543.

⁶³ A. Kość, *Filozoficzne podstawy...*, s. 36. Za „księgi shinto” tzw. *kigi* uważa się, pochodzące z VIII w., *Kojiki* (*Księga Dawnych Wydarzeń*) z 712 r. (przeł. W. Kotański, Warszawa 1986) oraz *Nihonshoki* lub *Nihongi* (*Kroniki Japonii*) z 720 r. Nie są to jednak księgi teologiczno-dogmatyczne, a zbiór zunifikowanych mitów. Zostały one zebrane, na rozkaz cesarski, w określonych celach politycznych, stanowiąc opracowanie, które przedstawia boskie pochodzenie cesarzy Japonii i uzasadnia zjednoczenie kraju pod ich auspicjami. Zob. V. Hilska, *Dzieje i kultura narodu japońskiego. Krótki zarys*, Warszawa 1957, s. 20-23. Ponadto ważnym źródłem tej religii są: *Kogoshui* (*Zebrane fragmenty z dawnych dziejów*) z 808 r. oraz *Kujiki* (*Historia wydarzeń przedhistorycznych*) z 620 r. i *Engi-shiki* (*Księga ceremonii i obyczajów*) z 927 r. H. Ringgren, A.V. Ström, *op. cit.*, s. 538 oraz K. Rapała, *op. cit.*, s. 15.

⁶⁴ A. Kość, *Filozoficzne podstawy...*, s. 38. Często też mówi się, że shinto jest bardziej filozoficzno-religijnym (w znaczeniu światopoglądu) systemem wartości, wzorców postępowania czy też nie do końca ukształtowaną religią.

⁶⁵ Więcej przykładów wpływu konfucjanizmu i buddyzmu na shinto w: A. Kość, *Filozoficzne podstawy...*, s. 38-39.

⁶⁶ J. Marzęcki, *op. cit.*, s. 191; J.W. Hall, *op. cit.*, s. 184-185.

⁶⁷ J. Marzęcki, *op. cit.*, s. 186.

⁶⁸ J.W. Hall, *op. cit.*, s. 155.

⁶⁹ H. Ringgren, A.V. Ström, *op. cit.*, s. 543.

⁷⁰ Epoka *Meiji* to okres panowania cesarza Mutsuhito (1852-1912), rozpoczynający się od obalenia szogunatu rodu Tokugawa w 1868 r. i „przywrócenia” pozycji cesarza, jako jednoczącego naród symbolu „japońskości”.

nego⁷¹ rozdzielenia buddyzmu i shinto, przy czym ta ostatnia, jako „iście rodzima religia” japońska, stała się religią państwową⁷². Shinto uznano za symbol jedności japońskiej i wzmocnienia władzy cesarza, jako świętego i nietykalnego Syna Niebios, którego władza pochodziła wprost od shintoistycznej bogini Słońca – *Amaterasu Omikami*. Shintoizm był zatem nie tyle religią, ile polityczną i społeczną siłą jednoczącą Japończyków wokół wspólnych idei, będących podstawą tworzącego się wówczas imperializmu. Przez ówczesne władze został wykorzystany do uświęcenia osoby cesarza i dziejowej roli narodu japońskiego⁷³. Przy czym zawołanie „*Dai-Nippon banzai*” („Niech żyje wielka Japonia”) stanowiło kanon religijny⁷⁴. Tym samym można rzec, że podobnie jak w krajach europejskich religia tłumaczyła boskie pochodzenie władzy i władcy, w Japonii sankcjonowała ona jednocześnie tzw. *kokutai*⁷⁵. Shinto było „religią narodową”, a cesarz to najwyższy kapłan, który korzystał z ochrony państwa. Oligarchia polityczna okresu *Meiji* często też współpracowała z kapłanami shintoistycznymi⁷⁶, co należy przyjąć za przejaw uświęcenia władzy i potwierdzenia jej boskiej proveniencji. Shintoizm stał się podobnie jak chrześcijaństwo uzasadnieniem teorii boskiego pochodzenia władzy⁷⁷. I tak naprawdę należałoby się zastanowić o ile była to jeszcze religia, a o ile zwykła polityka państwa.

Przedstawiona supremacyjna pozycja i charakter shinto trwał aż do zakończenia II wojny światowej. W wyniku klęski Japonii i okupacji amerykańskiej cesarz zobligowany został do zrzeczenia się swojego atrybutu boskości, zapewniając konstytucyjną wolność wyznania oraz rozdziału państwa i religii. Tym samym kończy się okres tzw. shintoizmu państwowego⁷⁸. Od tego czasu był on coraz częściej praktykowany w zaciszu domowym.

Na kształt shinto niewątpliwie miał wpływ zarówno konfucjanizm, jak i buddyzm. Shinto nie stworzyło większej teologii czy etyki. W kwestiach nauk moralnych oparło się przede wszystkim na konfucjanizmie, od którego przejęło też kult przodków i tra-

⁷¹ C. Totman, *op. cit.*, s. 386 i s. 467-468. Rozdzielenie obu religii było podyktowane celami politycznymi i w sferze społecznej nie wywarło większego wpływu. Przy czym już od 1914 r. buddyzm zaczął ponownie „cieszyć się” poparciem politycznym władz.

⁷² Akty prawne cesarza miały wówczas charakter nadrzędny, wydawane jako dar dla jego poddanych często były traktowane niczym „święte pisma shintoizmu państwowego”. Tak było w przypadku m.in. konstytucji *Meiji* czy dekretu cesarskiego do żołnierzy i marynarzy z 1882 r. oraz dekretu cesarskiego o wychowaniu z 1890 r.

⁷³ Jak podkreśliła R. Benedict, shinto narodowe przez samych Japończyków nie było traktowane jako religia, ale raczej obowiązujący kult odwołujący się do wspólnych wartości. R. Benedict, *Chryzantema i miecz: wzory kultury japońskiej*, Warszawa 1999, s. 88.

⁷⁴ H. Ringgren, A.V. Ström, *op. cit.*, s. 543.

⁷⁵ *Kokutai* to święta forma państwa uosobiona w suwerenności cesarza.

⁷⁶ C. Totman, *op. cit.*, s. 385.

⁷⁷ O połączeniu idei demokratycznych z teorią prawa boskiego w okresie *Meiji* pisał A. Kość, *Filozoficzne podstawy...*, s. 84-87.

⁷⁸ R. Menegazzo, *op. cit.*, s. 174.

dycję porządku hierarchicznego w społeczeństwie i rodzinie. Buddyzm odcisnął się na shintoizmie głównie w kwestii rytuałów i idei filozoficzno-religijnych. Poza tym zarówno shinto, jak i buddyzm podzielają wiarę w ludzką naturę.

Buddyzm zaś jest systemem filozoficzno-religijnym nieisteistycznym⁷⁹. W odmianie Mahajana dotarł on do Japonii w VI w. poprzez Chiny i Koreę⁸⁰. Początkowo został przyjęty przez rodzinę cesarską i klany arystokratyczne, przeżywając swój największy rozkwit w VIII w. Współistniejąc z shinto i konfucjanizmem, przesiąknął rodzimą kulturą japońską, na którą sam miał ogromny wpływ i stał się jednocześnie ważnym elementem unifikacji kraju⁸¹. Choć jego przyjęcie doprowadziło początkowo do rozłamu w klasie rządzącej⁸². Odegrał on jednak rolę wzmocnienia władzy cesarskiej w myśl zasady: „Prawa Buddy i prawa cesarza są jak dwa koła jednego wozu”⁸³. Przejawiał on typowe dla kultury japońskiej silne powiązanie z państwem i władzą⁸⁴. Zatem cesarz był nie tylko potomkiem bogini słońca, najważniejszego bóstwa shinto, ale także *juzen no kimi* („księciem dziesięciu dobrych uczynków”), który został władcą dzięki czynom popełnionym w poprzednim wcieleniu, wpisując się idealnie w fundamentalne zasady moralności buddyjskiej⁸⁵. Od tego też czasu zaczęło powstawać coraz więcej szkół i świątyń buddyjskich, a od XIII w. buddyzm był już nie tylko religią arystokracji, ale też zwykłych Japończyków. Nigdy jednak nie wyparł całkowicie rodzimej religii. Wraz z jego adaptacją w kraju zaczęły funkcjonować różnorodne sekty i szkoły buddyjskie właśnie w wersji mahajanistycznej⁸⁶. Ponadto na przełomie XII/XIII w. dotarł tam buddyzm zen, dzen („medytacja”), który zaczął dominować wśród klasy japońskich wojowników (samurajów), kształtując ideały *bushido* („droga wojownika”)⁸⁷. Kładł on

⁷⁹ Buddyzm nie odpowiada *sensu stricto* zachodniemu pojęciu religii, definiowanemu jako wiara w Boga czy bóstwa.

⁸⁰ Podaje się, że buddyzm pojawił się w Japonii oficjalnie po raz pierwszy w 552 r. (A. Kość, *Filozoficzne podstawy...*, s. 47). Opowiada się za tą datą większość badaczy. Kronika *Nihon – sioki* podaje ją jako datę przesłania przez koreańskiego władcę z Paekche (jap. Kudara), które w tamtym czasie utrzymywało bliskie stosunki z Japonią, w darze cesarzowi m.in. posągu Buddy oraz kilku sutr buddyjskich. Niektórzy badacze jednak uważają, że poselstwo to zostało wysłane do Japonii w 538 r., a buddyzm dostał się na wyspy jeszcze wcześniej (S. Arutjunow, G. Swietłow, *Starzy i nowi bogowie Japonii*, Warszawa 1973, s. 24). Na temat początków buddyzmu zob. J. Tubielewicz, *Historia Japonii*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984, s. 48-49.

⁸¹ A. Kość, *Filozoficzne podstawy...*, s. 47.

⁸² S. Turnbull, *op. cit.*, s. 32.

⁸³ M. Kanert, *Buddyzm japoński. Jego polityczne i społeczne implikacje w okresie 538-645*, Warszawa 2005, s. 10.

⁸⁴ H.G. Blocker, Ch.L. Starling, *op. cit.*, s. 39.

⁸⁵ M. Kanert, *op. cit.*, s. 11.

⁸⁶ Więcej na temat buddyzmu w Japonii oraz różnych sekt i szkół buddyjskich zob. S. Arutjunow, G. Swietłow, *op. cit.*, s. 25-37.

⁸⁷ H. Ringgren, A.V. Strörm, *op. cit.*, s. 547. Na temat samurajów i zen w: S. Turnbull, *op. cit.*, s. 145-161.

bowiem nacisk na konfucjańskie zasady posłuszeństwa i obowiązku⁸⁸. Zen inherentnie wrósł w kulturę tego kraju, wpływając na każdy niemalże jej aspekt. We wszystkich szkołach buddyjskich priorytetem było ćwiczenie się w dojściu do „oświecenia” (wyzwolenia) poprzez medytację. Można to było osiągnąć wskutek *jiyou* („poleganie na sobie”) i *jizai* („bycie sobą”)⁸⁹, aby poznać swoją naturę. Ponadto wysuwał on na pierwsze miejsce prostotę – *wabi* („ubóstwo”), tak cenioną przez Japończyków⁹⁰. Szkoła zen jest dość liczna, ma około 20 tys. świątyni⁹¹ oraz około 4,5 mln wyznawców⁹².

Począwszy od XVII w., w okresie shogunatu Tokugawa (1603-1868)⁹³, nastąpiła daleko idąca konsolidacja buddyzmu pod auspicjami ówczesnych rządzących, którzy podporządkowali sobie świątynie i szkoły buddyjskie na wszystkich szczeblach administracji⁹⁴. W tym też okresie oficjalnie wprowadzono obowiązek rejestracji samej religii i poddanych, poprzez przypisanie tych ostatnich do konkretnej świątyni shinto lub buddyjskiej⁹⁵. Co wpływa na współczesną religijność Japończyków, którzy dziedziczą wyznanie poprzez przypisanie rodziny do konkretnej świątyni.

Jednocześnie nastąpiło wówczas wzmocnienie konfucjanizmu, który stał się doktryną polityczno-religijną państwa w okresie Edo⁹⁶. Mówi się o ówczesnym osłabieniu buddyzmu na rzecz konfucjanizmu, choć wydaje się to zbyt daleko idące. Rzeczywiście w płaszczyźnie politycznej coraz większą rolę odgrywał w systemie politycznym konfucjanizm, będąc podwaliną nowego reżimu rządzenia i struktury społecznej. Buddyzm, jak już wcześniej wspomniałam, poprzez obowiązek rejestracji pozostawał środkiem kontroli społeczeństwa japońskiego w rękach rządzących⁹⁷. Nadal był też, wraz z shintoizmem, wspierany przez władze, głównie ze względu na antychrześcijańską politykę

⁸⁸ W. Kotański, *Religie...*, s. 151.

⁸⁹ D.T. Suzuki, *Zen i kultura japońska*, Kraków 2009, s. 3.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 13.

⁹¹ H. Ringgren, A.V. Strörm, *op. cit.*, s. 547.

⁹² J. Hays, *Buddhism in Japan: history, militant Buddhism, modernization*, www.factsanddetails.com/japan [15.05.2014].

⁹³ J.W. Hall, *op. cit.*, s. 135-200 oraz C. Totman, *op. cit.*, s. 280-365. Okres realnej władzy sprawowanej przez dziedzicznych i najwyższych dowódców wojskowych tzw. shogunów z rodu Tokugawa, trwający od początku XVII w. do 1868 r. (początek okresu *Meiji*). Przy czym podaje się za datę początkową rządów shogunatu Tokugawa rok 1600 – jako początek sięgnięcia po władzę nad krajem przez Ieyasu Tokugawa (C. Totman, *op. cit.*, s. 323; A. Gordon, *Nowożytna historia Japonii. Od czasów Tokugawa do współczesności*, Warszawa 2010, s. 29), inni piszą też o roku 1603 (data zakończenia wojny domowej i przyjęcia przez Ieyasu Tokugawa tytułu shoguna m.in. J.W. Hall, *op. cit.*, s. 138). Okres tych rządów określany jest mianem *shogunatu* lub *bakufu* (*bakuban*).

⁹⁴ J.W. Hall, *op. cit.*, s. 48.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 48-49.

⁹⁶ J.W. Hall, *op. cit.*, s. 280-281; Encyklopedia Britannica, *Tokugawa period*, www.britannica.com [2.12.2013]. Okres rządów shogunatu Tokugawa (1603-1868) zwany jest także epoką Edo, od ówczesnej siedziby shogunatu tego rodu, która znajdowała się w Edo.

⁹⁷ J.W. Hall, *op. cit.*, s. 154-155.

szogunatu⁹⁸. W XIX w., w okresie *Meiji*, nastąpiło polityczne odseparowanie shinto i buddyzmu⁹⁹. Nie wywarło to jednak większego wpływu na praktykę religijną większości Japończyków¹⁰⁰. Współcześnie buddyzm współistnieje w Japonii wraz z innymi systemami filozoficzno-religijnymi oraz wyznaniem, będąc oprócz shintoizmu główną religią tego kraju. Początkowo Budda był uważany za kolejne *kami*. Przeciętni Japończycy nie dostrzegali różnicy pomiędzy dotychczasowymi, rodzimymi praktykami a buddyjskimi¹⁰¹. Pomimo, że sam buddyzm dotykał, w odróżnieniu od shinto, przemijania i cierpienia, to jednak z nim współgrał. Buddyzm w wersji mahajaniistycznej głosił wiarę w ludzką naturę i optymizm wobec świata, uważając, że każdy człowiek ma potencjał do osiągnięcia „mądrości i oświecenia”, dzięki którym pokona cierpienie. Nie można zatem nie docenić wpływu buddyzmu na kulturę i społeczeństwo japońskie, z którym się „stopił”, stając się ich nieodzownym elementem¹⁰².

Mniej więcej w tym samym czasie co buddyzm z Chin dotarł do Japonii konfucjanizm¹⁰³, którego lata rozkwitu przypadają na archipelagu japońskim na okres szogunatu Tokugawa¹⁰⁴. Stanowił akceptację naturalnego zhierarchizowanego porządku i harmonii „Nieba”, ucieleśniając idealny ład społeczny, w którym każdy ma swoje miejsce. Prześiąknięty jest on koncepcją zwyczajowego i naturalnego porządku całego świata¹⁰⁵. Tworzył system wartości etycznych według zasady *szu* tzw. humanitarności, wymagającej ciągłego samodoskonalenia. Zgodnie z jego ideą „człowiek szlachetny” (*junzi*) postępował moralnie, gdy kierował się w swoim życiu obowiązkiem oraz zasadami. Jako władca miał być życzliwy, a jako poddany posłuszny i wierny¹⁰⁶. Ponadto kładł nacisk na cnotę prawości i lojalności, tak charakterystycznych dla moralności japońskiej. W konfucjanizmie polityka i prawo mają zaś być przedłużeniem zasad etycznych, realizowanych przez państwo (ogół rządzących)¹⁰⁷. Stanowił on filozofię etyki rodziny, jako podstawowej jednostki, w której państwo na jej wzór jest rządzone przez cesarza-ojca.

W Japonii konfucjanizm nie był postrzegany jako religia, a raczej jako pewien system filozoficzno-etyczny. Wprowadził on system filozoficzno-państwowy z cał-

⁹⁸ Więcej na temat religii w okresie Tokugawa w: R. Bellah, *Tokugawa religion. The cultural roots of modern Japan*, Nowy Jork 1985.

⁹⁹ C. Totman, *op. cit.*, s. 393.

¹⁰⁰ *Ibidem* oraz A. Kość, *Filozoficzne podstawy...*, s. 49.

¹⁰¹ Y. Tazawa, *Historia kultury japońskiej w zarysie*, Tokio 1987, s. 21.

¹⁰² A. Kość, *Filozoficzne podstawy...*, s. 47.

¹⁰³ Konfucjanizm dotarł z Chin pod koniec III w., zob. A. Kość, *Filozoficzne podstawy...*, s. 40.

¹⁰⁴ H.G. Blocker, Ch.L. Starling, *op. cit.*, s. 78.

¹⁰⁵ Więcej na ten temat: X. Yao, *Konfucjanizm. Wprowadzenie*, Kraków 2009; M. Sławiński, *Tradycja w krajach Orientu*, Warszawa 1993.

¹⁰⁶ Są to trzy tzw. święte skarby shinto i konfucjanizmu. A. Kość, *Filozoficzne podstawy...*, s. 39.

¹⁰⁷ J. Marzęcki, *op. cit.*, s. 170-173.

kowitą lojalnością poddanych wobec swego pana, bezwzględny posłuszeństwem wobec cesarza, patriarchalną hierarchią rodzinną (*ie*) z quasi-podmiotowością kobiety. Konfucjanizm, zwłaszcza neokonfucjanizm, uważany był za ideologię klasy wojowników i stał się w okresie *bafuku* Tokugawa wręcz dominującą, jeśli chodzi o system polityczny, doktryną państwowo-religijną¹⁰⁸.

Współcześnie w Japonii kontynuowana jest jego złagodzona forma, przejawiająca się w lojalności pracownika wobec pracodawcy czy też w ogólnym dążeniu do harmonii i pokoju. Ponadto należy podkreślić, że szczególną rolę w konfucjanizmie, zwłaszcza w jego wersji religijnej, odgrywa rytuał. Odnosi się on m.in. do rządzenia państwem, gdzie:

Nauczanie i jak najwierniejsze kultywowanie rytuału jest według tego systemu najbardziej efektywnym sposobem rządzenia. Rytuał ten powinien być szczególnie kultywowany na dworze władcy, który stanowi wzorzec właściwej organizacji dla wszystkich poddanych. Z drugiej strony wciągnięcie w rytuał jak największej rzeszy ludzi daje im poczucie przynależności do państwa i satysfakcję z zajmowania w nim ściśle określonego miejsca. Sam Konfucjusz przywiązywał dużą rolę do rytuałów i ceremonii na cześć nieba i przodków, jednak uważał, że sama religia jest potrzebna jako czynnik mobilizujący i wzmacniający wspólnotę¹⁰⁹.

Często też konfucjanizm uważany jest za system moralny, stanowiący drogę słusznego i humanitarnego postępowania.

Konfucjanizm, a później neo-konfucjanizm wykorzystują ideę stabilności, porządku rodziny i społecznej odpowiedzialności oraz metafizyczne koncepcje wyjaśniające naturalny i społeczny ład, kształtując patriarchalną kulturę Japonii, opartą na obowiązku, kulcie pracy, poszanowaniu rodziny i wspólnoty oraz autorytetu.

Mimo tego, że konfucjanizm nie jest religią *sensu stricto*, istnieje w Japonii kilka świątyń konfucjańskich.

Opisując wierzenia Japończyków, warto wspomnieć o religijności ludowej, wywodzącej się głównie z Shinto lub buddyzmu¹¹⁰. Choć jest ona traktowana też jako kult czy odłam jednej z wymienionych religii.

Nie należy rozpatrywać jej wyłącznie w aspekcie religijnym, ponieważ odgrywała ona i odgrywa ważną rolę regulatora życia społecznego zwykłych mieszkańców archipelagu wysp japońskich. „Religijność ta to bowiem luźny zbiór wierzeń, praktyk, kultu różnych bóstw, mitów i wartości. Zawierała ona elementy kultu przodków oraz zmarłych, odwołania do natury i oddawanie jej czci, elementy animistyczne, kultury o charakterze lokalnym, łącząc w sobie elementy shintoizmu ludowego, taoizmu,

¹⁰⁸ Więcej na ten temat w: J.W. Hall, *op. cit.*, s. 149-154.

¹⁰⁹ J. Marzęcki, *op. cit.*, s. 173.

¹¹⁰ Więcej na temat religijności ludowej w Japonii: I. Hori, *Folk religion in Japan*, Chicago-London 1974.

buddyzmu ludowego i konfucjanizmu”¹¹¹. W japońskiej religijności ludowej możemy znaleźć również wpływy chrześcijaństwa i nowych religii. Brak w niej jednak skomplikowanych i rozbudowanych struktur instytucyjno-organizacyjnych¹¹².

„Podstawowe wierzenia i wartości religijności ludowej przenikają całą japońską kulturę i całe życie społeczne człowieka”¹¹³. Religijność ta była i jest ukierunkowana na indywidualną osobę. Poruszała ona bowiem przede wszystkim sferę życia prywatnego człowieka, w szczególności sprawy codzienne, w tym kwestie związane z rodziną, klanem, rozrodznością czy też zdrowiem. Ten, nazwijmy go, familijny charakter tych praktyk jest znamieny dla religijności ludowej Japończyków. Dodatkowo też odnosili się w swych wierzeniach do problemów związanych z daną wspólnotą czy ojczyzną, a nawet do spraw bardziej metafizycznych jak wszechświat¹¹⁴.

„Istotą tej religijności było w szczególności przekonanie, że człowiek jak i istoty duchowe mają te same potrzeby życiowe. W związku, z czym świat ludzi i świat bytów duchowych istnieje w pewnego rodzaju korelacji. Ich wzajemne interakcje oparte są na zasadzie wzajemności”¹¹⁵. Składanie ofiar bóstwom czy też przyrzeczeń było „powszechnie praktykowane w celu otrzymania od nich wzajemnej pomocy”¹¹⁶. Religijność tę można uznać za swoistego rodzaju nauki moralne i normy społecznego obowiązywania, kładące nacisk na poszanowanie „drogi nieba”¹¹⁷, hołd *kami*, posłuszeństwo i szacunek rodzinie oraz przodkom, starszym i przełożonym, charakterystyczne dla hierarchicznego społeczeństwa japońskiego, umiarkowanie, uprzejmość i skromność, a także obowiązek zachowania twarzy w relacjach z innymi¹¹⁸.

Na uwagę zasługuje charakterystyczne dla Japonii występowanie wielu sekt i tzw. nowych religii (tzw. *shin shukyo*)¹¹⁹. Początku rozwoju tych ostatnich należy się dopatrywać w ruchach filozoficzno-religijnych w XIX w. Jednak prawdziwy *shukyo boom* nastąpił w latach siedemdziesiątych XX w. jako tzw. *shin shin shukyo*, czyli „neo-nowe religie”. Jest to szczególny konglomerat różnorodnych idei, religii i wierzeń, mający swoje podstawy głównie w shinto i buddyzmie. Część z nich zawiera elementy okulty-

¹¹¹ A. Kość, *Filozoficzne podstawy...*, s. 51.

¹¹² *Ibidem*, s. 50-54.

¹¹³ *Ibidem*, s. 51-52.

¹¹⁴ A. Kość, *Filozoficzne podstawy...*, s. 51-52.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ Można na to spojrzeć jak na wiarę w wyższą „Prawdę”.

¹¹⁸ A. Kość, *Filozoficzne podstawy...*, s. 54. Na temat kultury wstydu i „zachowania twarzy” m.in.: A. Patrzalek, *Prawo japońskie*, [w:] *Główne kultury prawne współczesnego świata*, red. R. Tokarczyk, Warszawa 1995, s. 174-179.

¹¹⁹ Na temat „nowych religii” w Japonii: www.nirc.nanzan-u.ac.jp [7.12.2013]; H.N. McFarland, *The New Religion in Japan*, „Contemporary Religion in Japan” 1960, vol. 1, nr 1, s. 35-47, vol. 1, nr 3, s. 30-39, vol. 1, nr 4, s. 57-69, np. tzw. religia tańca (*odorano-no siuko*) czy skupiający się na wykonywaniu drobnych prac pomocniczych (tj. czyszczenie toalet publicznych) „ogród światła” (*itto-en*).

styczne czy mistyczne. Warto zauważyć, że rozkwit „nowych religii” następował głównie w okresie kryzysów społecznych, obiecując zbawienie w życiu doczesnym, nadając mu sens i kierunek rozwoju¹²⁰. Ze względu na swoistość społeczeństwa japońskiego grupy religijne przybierają często elitarny charakter. Stały się one odskocznią od trosk życia codziennego, wiążąc się z bardziej osobistym przeżywaniem i praktykowaniem kultu, przeważnie w małym gronie. Japońskie podejście do religii, mocno materialistyczne i świeckie, jest zgodne z zasadą *gedze rijaku* i stanowić ma środek do uzyskania rzeczy i dóbr już za życia¹²¹. Jednocześnie umacniają więzi społeczne i przynależność do danej wspólnoty tak znamienne dla japońskiego charakteru narodowego¹²². Popularność „nowych religii” przekłada się na liczbę ich wyznawców. Największe z shin shukyo liczą nawet po kilkanaście milionów członków.

Przykładowe „nowe religie” to:

- Soka Gakkai („Towarzystwo Kreujące Wartości”)¹²³,
- Tenrikyo („Religia Boskiej Mądrości lub Boskiego Rozumu”),
- Seicho no Ie („Dom Wzrostu”),
- Rissho Kosei-kai („Towarzystwo Prawości i Przyjaźni”), wywodzące się od buddyźmu Nicirena¹²⁴,
- Shinreikyo¹²⁵.

Stosunki państwo – religia w okresie Meiji – Shinto państwowe

Należy zauważyć, że współistnienie różnych systemów filozoficzno-religijnych w Japonii to nie tylko rodzaj tolerancji Japończyków, charakteryzujący się obojętnością czy niską świadomością religijną oraz przekładaniem harmonii w życiu społecznym, w tym religijnym. To także zręczna polityka państwa, w której religia była związana z władzą i często na jej usługach. Przykładem wykorzystania m.in. shintoizmu dla celów politycznych jest epoka *Meiji*, podczas której na płaszczyźnie władza – religia państwo działało niczym „policja religijna”¹²⁶. Shinto zostało uznane w 1882 r. za religię państwową i wraz z buddyzmem i chrześcijaństwem zostało zarejestrowane we właściwym wydziale

¹²⁰ S. Arutjunow, G. Swietłow, *op. cit.*, s. 83.

¹²¹ *Ibidem*, s. 84-85.

¹²² *Ibidem*, s. 85.

¹²³ Ruch religijno-polityczny. Więcej zob. H. Ringgren, A.V. Ström, *op. cit.*, s. 552.

¹²⁴ Szkoła buddyjska założona przez Nicirena, nacjonalistycznego reformatora i proroka, w 1253 r. H. Ringgren, A.V. Ström, *op. cit.*, s. 547.

¹²⁵ Więcej w P.B. Clarke, *Japanese new religion in global perspective*, Londyn 2000; Ch.H. Hambrick, *Tradition and modernity in the new religious movements of Japan*, „Japanese Journal of Religious Studies” 1974, vol. 2-3, nr 1, s. 217-252.

¹²⁶ Na temat shinto narodowego zob.: R. Benedict, *op. cit.*, s. 87-90.

oświatowym¹²⁷. Inne religie zostały natomiast zakazane¹²⁸. Pod kontrolą znalazło się wówczas także większość największych świątyn shintoistycznych (*jinja*) Japonii. Roztoczono nad nimi opiekę, w tym poprzez wsparcie finansowe¹²⁹. Jednocześnie zaś shinto podporządkowano właściwemu ministrowi do spraw wewnętrznych¹³⁰. Wiązało się to z tym, że nie było ono traktowane jako religia, ale jako kult państwowy „górujący nad wszystkimi religiami”¹³¹.

Konstytucja z 11.02.1889 r., która weszła w życie 29.11.1890 r.¹³², tzw. Konstytucja *Meiji*, stanowiła konsensus tradycji japońskiej oraz imperialistycznych i absolutystycznych tendencji i aspiracji Japonii z ówczesnym konstytucjonalizmem europejskim¹³³. I jako główny cel przyświecało jej stworzenie nowoczesnego państwa. „Konstytucja ta stanowiła, że suwerenność państwa spoczywa w ręku cesarza, którego osoba była święta i nienaruszalna¹³⁴. Zasada ta została wyprowadzona z shintoizmu, gdzie władza suwerenna skupia się w rękach *Amaterasu Omikami*, bogini słońca, »matka« całego narodu japońskiego”¹³⁵. Stąd suwerenność państwa „konstytuuje się” w osobie cesarza, który pochodzi wprost od bogini *Amaterasu*. W związku z tym, że protoplastą japońskiego rodu cesarskiego było bóstwo, dlatego też cała władza cesarska miała swoje boskie korzenie¹³⁶. „System cesarski był boski w swoim źródle i istocie”¹³⁷. Nawet cesarz nie mógł go naruszać czy też zmienić. „System cesarski łączył niebo z ziemią”¹³⁸. Cesarz był uważany za tzw. *arahitogami*¹³⁹, czyli wcielenie boga na ziemi, obdarzony boską mocą i łaską¹⁴⁰.

Zgodnie z Konstytucją z 1889 r. cesarz był zarazem najwyższym i najważniejszym kapłanem shintoistycznym, a shintoizm w tym okresie odgrywał ważną rolę jako rodzima religia Japonii. Był on stabilizatorem stosunków wewnętrznych, ale również

¹²⁷ H. Ringgren, A.V. Ström, *op. cit.*, s. 549.

¹²⁸ *Ibidem*.

¹²⁹ C. Totman, *op. cit.*, s. 386.

¹³⁰ H. Ringgren, A.V. Ström, *op. cit.*, s. 549. Buddyzm i chrześcijaństwo podlegały natomiast wydziałowi oświaty oraz urzędowi ds. wyznań.

¹³¹ Ch. Takeda, *School education and religion in Japan*, „Contemporary Religions in Japan” 1968, vol. 9, nr 3, s. 214-215.

¹³² T. Suzuki, T. Karaś, *Prawo japońskie*, Warszawa 2008, s. 65.

¹³³ J.W. Hall, *op. cit.*, s. 241-242.

¹³⁴ *The Constitution of the Empire of Japan*, trans. M. Ito, na stronie Biblioteki Zgromadzenia Narodowego Japonii, art. 1 Konstytucji *Meiji*, www.ndl.go.jp [28.05.2014].

¹³⁵ A. Kość, *Filozoficzne podstawy...*, s. 38, 86.

¹³⁶ *Ibidem*, s. 86.

¹³⁷ *Ibidem*.

¹³⁸ *Ibidem*.

¹³⁹ Definition: *Arahitogami*, www.encyclo.co.uk [12.12.2013].

¹⁴⁰ M. Maekawa, *The politics and culture of contemporary religion in Japan*, „Nanzan Bulletin” 2002, nr 26, s. 44-59.

zewewnętrznych, a przede wszystkim stanowił uosobienie jedności oraz tożsamości narodu japońskiego¹⁴¹.

Z uwagi na ów shintoizm państwowy i kult cesarza każdy Japończyk, bez względu na własne przekonania i wyznawaną religię, był zobowiązany do uczestniczenia w oficjalnych ceremoniach shintoistycznych i nie mógł podważać boskiego autorytetu cesarza. Suwerenność zaś spoczywająca w jego ręku miała swoją religijną proveniencję w shintoizmie. Zatem tak naprawdę deklarowana w konstytucji wolność wyznania była tylko i wyłącznie na papierze¹⁴². Pomimo tego, konstytucyjna wolność religijna, nawet jeśli obowiązująca tylko w teorii, poprzez przyznanie określonych uprawnień obywatelom (traktowanym jako podmioty prawa) stanowiła ważny element nowoczesnego państwa i wpłynęła niewątpliwie na kształtowanie się narodu japońskiego¹⁴³. Jednocześnie przyczyniło się to do ugruntowania pojęcia sfery prywatnej (wolności podmiotów obywateli) oraz publicznej, przynależnej państwu i władzy, gdyż shinto nie tyle było traktowane za religię, ile za element przynależny do prerogatyw państwowych¹⁴⁴.

Reskrypt cesarski o wychowaniu z 30.10.1890 r.¹⁴⁵ wprowadził system edukacji państwowej, w którym szczególną rolę odgrywały nauki moralne¹⁴⁶. Kładziono zatem szczególnie nacisk na poszanowanie tradycyjnego, konfucjańskiego modelu rodziny, którego odbiciem było zhierarchizowane patriarchalnie społeczeństwo japońskie oraz sama struktura państwa. Podkreślał on szczególną rolę istoty samodoskonalenia się, polegającą na obowiązku pracy czy nauki dla dobra wspólnego całego narodu. Niewątpliwie uwidocznili głębokie zakorzenienie i wpływ filozofii etyki konfucjańskiej¹⁴⁷. Jednocześnie na podstawie ww. reskryptu oraz instrukcji nr 12 Ministra Edukacji z 30.08.1899 r. poza kultem państwowym wszelkie inne religie zostały wyłączone z nauczania¹⁴⁸.

Zatem shinto państwowe stanowiło przykład nadużycia religii dla celów politycznych, co wcale nie jest obce w historii Japonii. Nastąpiło tym samym podporządkowanie systemu religijnego ideologii państwowej.

¹⁴¹ P. Verley, *Kultura japońska*, Kraków 2006, s. 241; A. Gordon, *op. cit.*, s. 159-163.

¹⁴² art. 28 Konstytucji *Meiji*: „Japanese subjects shall, within limits not prejudicial to peace and order, and not antagonistic to their duties as subjects, enjoy freedom of religious belief” (tłum. autora: „Japońscy poddani mogą, w granicach niezagrażających pokojowi i porządkowi publicznemu oraz jeśli nie stoi to w sprzeczności z ich obowiązkami jako poddanych, cieszyć się z wolności wyznania”), www.ndl.go.jp [15.12.2013].

¹⁴³ Y. Zhong, *Freedom, Religion and the Making of the Modern State in Japan, 1868-1889*, „Asian Studies Review” 2014, vol. 38, nr 1, s. 55.

¹⁴⁴ *Ibidem*, s. 61.

¹⁴⁵ *The Rescript on Education of the Meiji Emperor*, www.danzan.com [16.12.2013]. Reskrypt został oficjalnie zniesiony dopiero w 1948 r.

¹⁴⁶ Ch. Takeda, *op. cit.*, s. 215.

¹⁴⁷ J.W. Hall, *op. cit.*, s. 242.

¹⁴⁸ Ch. Takeda, *op. cit.*, s. 217.

Stosunki państwo – religia w Japonii po II wojnie światowej

Klęska Japonii w II wojnie światowej to także koniec shintoizmu w wersji państwowej oraz boskiego kultu cesarza. Nastąpił rozdział religii od państwa. Zerwano wszystkie powiązania władzy i aparatu państwowego z wszelką religią, w szczególności z tzw. shinto państwowym. Zlikwidowano dofinansowanie shintoizmu przez państwo oraz nauczanie „w duchu moralności shintoistycznej”¹⁴⁹. Do jednych z głośniejszych i kontrowersyjnych spraw należało uznanie świątyn shintoistycznych, w szczególności tych miejsc kultu, które poświęcone były „poległym żołnierzom w służbie cesarzowi”¹⁵⁰ (np. świątynia *Yasukuni*), za przejaw zakazanego shintoizmu państwowego.

Reskryptem z 1.01.1946 r. cesarz zrzekł się przymiotu swojej boskości i nienaruszalności, co zostało potwierdzone w art. 1 Konstytucji z 3.11.1946 r.¹⁵¹ Zgodnie z tym artykułem jego rola została ograniczona do „symbolu państwa i jedności narodu”¹⁵². Odtąd też władza suwerenna państwa nie opierała się na *kokutai*, uosobianej w suwerenności i świętości władcy, a spoczywała w rękach narodu¹⁵³. Ustawowe zagwarantowanie jednego z podstawowych praw podmiotowych, jakim jest wolność wyznania¹⁵⁴, wiązało się z konstytucyjnym rozdzieleniem religii i państwa¹⁵⁵. Samo pojęcie separacji religii od władzy jest obce dla kultury japońskiej. Jak już wspomniałam, do końca II wojny światowej obowiązującą zasadą było polityczne powiązanie państwa i religii, gdzie tę ostatnią rządzący wykorzystywali do własnych celów i ambicji politycznych.

Rozdział religii od państwa w systemie polityczno-prawnym stanowi konstytucyjny nakaz neutralności, wyrażony w art. 20 i 89 Konstytucji *Showa*¹⁵⁶. Nie oznacza to jednak obojętności państwa do religii i innych wyznań. Jednakże zdarza się, że państwo wcale nie jest neutralne czego przejawem jest np. poświęcenie budynków administracji państwowej czy lokalnej w duchu shinto czy przekazywanie pieniędzy

¹⁴⁹ *Ibidem*, s. 290.

¹⁵⁰ C. Totman, *op. cit.*, s. 649.

¹⁵¹ T. Suzuki, T. Karaś, *op. cit.*, wersja angielska Konstytucji Japonii s. 137-149, wersja polska s. 120-136.

¹⁵² Konstytucja Japonii w: tłum. T. Suzuki, P. Winczorek, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1990, art. 1-8, s. 33-34.

¹⁵³ *Ibidem*, art. 1 Konstytucji, s. 33.

¹⁵⁴ Więcej na temat podstawowych praw i wolności człowieka w: W. Osiatyński, *Prawa człowieka i ich granice*, Kraków 2011, s. 276-277.

¹⁵⁵ Na temat rozdziału państwa od kościoła oraz jego podstaw w prawie japońskim zob.: K.M. Abe, *Separation of Church and State in Japan: What Happened to the Conservative Supreme Court?*, „St. John's Law Review” 2011, vol. 85, nr 2, s. 447-471.

¹⁵⁶ T. Suzuki, T. Karaś, *op. cit.*, s. 124 i 133 (wersja pol. Konstytucji) oraz s. 140 i 147 (wersja ang. Konstytucji).

publicznych na cele religijne¹⁵⁷ jako na tzw. zabytki kultury narodowej¹⁵⁸. Swoisty jest także stosunek władzy do świątyni *Yasakuni*. Wzbudza to bowiem dużo kontrowersji zwłaszcza w stosunkach z sąsiednimi państwami azjatyckimi, ze względu na to, że chram jest poświęcony m.in. żołnierzom z okresu II wojny, w tym też zbrodniarzom uznanych przez Trybunał Tokijski¹⁵⁹.

W Japonii obowiązuje prawny zakaz nauczania religii¹⁶⁰ przez duchownych lub członków grup wyznaniowych i religijnych w szkołach publicznych, wprowadzony na podstawie tzw. Podstawowej Ustawy o Oświacie z 31.03.1947 r.¹⁶¹ (znowelizowanej nową ustawą z dnia 22.12.2006 r.)¹⁶² oraz ustawy o wyznaniach i stowarzyszeniach religijnych z 3.04.1951 r.¹⁶³ oraz art. 20 ust. 3 Konstytucji Japonii¹⁶⁴. Nie praktykuje się ogólnego nauczania poruszającego kwestie religijne, z tym, że art. 15 ust. 1 Podstawowej Ustawy o Oświacie przewiduje lekcje na temat tolerancji, ogólnej wiedzy na temat religii oraz jej pozycji w życiu społecznym¹⁶⁵ tzw. edukacji na temat wiedzy o religii. Natomiast dopuszczalne jest nauczanie religii w szkołach prywatnych. Wspomniana ustawa nowelizująca z 2006 r. rozszerzyła poprzednią ustawę o 7 artykułów (z jedenastu do osiemnastu artykułów), wprowadzając elementy edukacji moralnej na temat dziedzictwa kulturowego i tradycji. Od tego czasu Japonia stanowi państwo neutralne politycznie, w którym to nauka religii jest zakazana w placówkach publicznych¹⁶⁶.

Konstytucyjna wolność wyznania oraz rozdział kościoła od państwa potwierdza ustawa o wyznaniach i stowarzyszeniach religijnych z 1951 r. (Religious Corporations Act)¹⁶⁷. Ustawa ta zakłada m.in.:

---

¹⁵⁷ Więcej na stronie *Institute for Religion and Culture*, <http://nirc.nanzan-u.ac.jp> [20.05.2014] oraz D.M. O'Brien, Y. Ohkoshi, *To Dream of Dreams: Religious Freedom and Constitutional Politics in Postwar Japan*, [Honolulu] 1996.

¹⁵⁸ H. Ringgren, A.V. Ström, *op. cit.*, s. 550.

¹⁵⁹ D.A. Metraux, *Religion, Politics and Constitutional Reform in Japan: How the Sōka Gakkai and Kōmeitō Have Thwarted Conservative Attempts to Revise the 1947 Constitution*, „Southeast Review of Asian Studies” 2007, vol. 29, s. 168-169.

¹⁶⁰ Więcej na temat zakazu nauczania religii w szkołach publicznych oraz regulacji prawnych w latach 1945-1968 w: Ch. Takeda, *op. cit.*, s. 223-232.

¹⁶¹ *Fundamental Law of Education 1947* tzw. *Konstytucja w sprawie Oświaty*, www.pegasus.phys.saga-u.ac.jp [18.12.2013].

¹⁶² *Nowa Ustawa o Oświacie* (Basic Act of Education – ustawa nr 120 z dnia 22.12.2006), www.mext.go.jp [15.05.2014]. Porównanie obu ustaw i zmian: *FY2005 White Papers on Education etc.*, www.japanfocus.org, Bill to Amend the Fundamental Law of Education oraz www.mext.go.jp [15.05.2014].

¹⁶³ Tekst ustawy w j. ang.: *Religious Corporations Act* – ustawa nr 126 z dnia 3.04.1951 r., www.japaneselawtranslation.go.jp [18.12.2013].

¹⁶⁴ T. Suzuki, T. Karaś, *op. cit.*, s. 125, art. 20, ust. 3 stanowi lakonicznie, że: „Państwo i jego organy powstrzymują się od nauczania religii oraz od wszelkiej innej działalności religijnej”.

¹⁶⁵ art. 15 ust. 1 Podstawowej Ustawy o Oświacie, dawny art. 9 poprzedniej ustawy, www.mext.go.jp [18.12.2013].

¹⁶⁶ *Ibidem*, art. 15, ust. 2.

¹⁶⁷ K. Boyle, J. Sheen, *Freedom of religion and belief - a world report*, Londyn 1997, s. 213. Ustawa

- wolność wyznania i rozdział religii od państwa,
- sekularyzm i laickość, rozdział sfery publicznej (świeckiej, profanum) od sfery religijnej (*sacrum*),
- zagwarantowanie niezależności i autonomii struktury wyznań religijnych celem zapewnienia w jak największym stopniu swobody praktyk religijnych (autonomia struktur organizacyjnych wyznań),
- związki wyznaniowe są finansowane na zasadzie dobrowolności, tak jak przynależność do nich, nie mogą być one natomiast finansowane przez państwo, mają prawo do rozporządzania swoim majątkiem i nie muszą składać sprawozdania finansowego ze swojej działalności (zgodnie z konfucjańską zasadą tzw. *seizenzetsu* – „wrodzonej dobroci natury ludzkiej”)¹⁶⁸.

Jeśli zaś chodzi o powstanie i funkcjonowanie związku wyznaniowego i religijnego, to ustawa przewiduje:

- obowiązek rejestracji takiego związku celem otrzymania zgody na jego powstanie, zmiany czy rozwiązanie,
- działanie poprzez swoich oficjalnych przedstawicieli,
- obowiązek powiadamiania swoich wiernych i osoby zainteresowane o decyzjach w kwestiach majątkowych (chodzi o przejrzystość finansowania).

Ponadto, aby dana grupa religijna została uznana w świetle prawa za związek wyznaniowy, muszą zostać spełnione następujące przesłanki: musi mieć ona na celu szerzenie wiary, posiadać wiernych i mieć miejsce kultu w celach obrzędowo-religijnych¹⁶⁹. Dodatkowo na podstawie nowelizacji ustawy o religijnych osobach prawnych z 1996 r.¹⁷⁰ państwo ma prerogatywy nadzorcze nad zarejestrowanymi związkami religijnym (zrzeszenia) m.in. poprzez ujawnienie ich aktywów, nakładów i wydatków, aktualnej działalności i planowanej, form członkostwa czy uprawnienia władz do kontroli i sprawdzania pod względem możliwości naruszenia przepisów dotyczących prowadzenia przez nie działalności gospodarczej. W tym ostatnim przypadku po stwierdzeniu takich naruszeń właściwe organy państwowe mają prawo do zawieszenia takiego związku¹⁷¹.

---

ta zawiera 89 artykułów w 10 rozdziałach i reguluje kwestie funkcjonowania związków wyznaniowych i religijnych.

¹⁶⁸ K. Ishii, *Religious Corporations Law*, Encyclopedia of Shinto, www.eos.kokugakuin.ac.jp [18.12.2013].

¹⁶⁹ *Ibidem*.

¹⁷⁰ Nowelizacja miała zapewnić lepszy nadzór nad różnego rodzaju grupami religijnymi. Stanowiło to odpowiedź na atak w tokijskim metrze w 1995 r. dokonany przez sektę *Aum Shinrikyō*.

¹⁷¹ H. Joas, K. Wiegandt, *Secularization and The World Religion*, Liverpool 2009, s. 265. Informacje: *International Religious Freedom Report for 2012, Japan, Section II, Legal Framework*, www.state.gov [20.05.2014] oraz (Agencja do spraw Kultury), *Religious Juridical Persons and Administration of Religious*

Obowiązująca Konstytucja Japonii z 1946 r. zawiera przepisy dotyczące wolności wyznania oraz separacji religii od państwa, tj.: art. 20 oraz art. 89¹⁷². Artykuł 20 konstytucji stanowi, że wolność wyznania jest zagwarantowana dla wszystkich, nie przewidując żadnych ograniczeń w tej sprawie¹⁷³. Jest zatem prawem absolutnym. Wolność wyznania i praktykowania obejmuje także prawo polityczne do „aktywnego uczestnictwa w danym wyznaniu”¹⁷⁴. Wiąże się to z możliwością tworzenia związków religijnych i wyznaniowych, których wierni poprzez prozelityzm starają się szerzyć swoją wiarę i przekonania, a tym samym także wpływać na kształt społeczeństwa. To właśnie ten element praw politycznych w postaci wolności zgromadzeń i zrzeszania się¹⁷⁵, choć niewyrażony wprost w japońskiej Konstytucji, jest istotny w rozumieniu wolności wyznania oraz rozdziału religii od państwa¹⁷⁶. Jednocześnie każdy ewentualny przejaw religii czy udział związków wyznaniowych w życiu publicznym wiąże się z brakiem ingerencji z ich strony w tzw. dobro publiczne (sfera publiczna). Tylko wówczas bowiem można mówić o realizacji prawa do wolności religijnej oraz separacji religii i władzy. Wspomniany wyżej artykuł Konstytucji stanowi także, że państwo jest neutralne religijnie i „nie udzieli żadnych przywilejów organizacjom religijnym”¹⁷⁷. Ponadto konstytucyjna swoboda religijna jest zarówno „wolnością do”, jak i „wolnością od”. Oznacza to, że „nikt nie może być zmuszany do praktykowania i kultuowania obrządków religijnych”¹⁷⁸. W Japonii z jednej strony ukonstytuowano prawny zakaz prowadzenia przez państwo i jego organy działalności o charakterze religijnym, z drugiej zaś strony organizacjom religijnym zabroniono działalności politycznej. Przy czym

Affairs, www.mext.go.jp i www.bunka.go.jp [20.05.2014]. Kwestie religijne podlegają Ministerstwu Edukacji, Kultury, Sportu, Nauki i Techniki.

¹⁷² Konstytucja Japonii, *op. cit.*, art. 20, s. 37. Na temat wolności religijnej, w szczególności kwestii związanych z zapewnieniem przez władze państwowe tej wolności i jej stosunku do różnych wyznań, stowarzyszeń i związków wyznaniowych: B. Dorman, *SCAP's Scapegoat? The authorities, new religions, and a postwar taboo*, „Japanese Journal of Religious Studies” 2004, vol. 1, nr 31, s. 104-140.

¹⁷³ A.B. von Winkle, *Separation of religion and state in Japan: a pragmatic interpretation of articles 20 and 89 of the Japanese constitution*, „Pacific Rim Law and Policy Journal” 2012, vol. 21, nr 2, s. 366.

¹⁷⁴ Wolność zgromadzeń i stowarzyszania się zagwarantowana w art. 21 Konstytucji Japonii. Wolność wyznania, zwana też wolnością religii, w prawie japońskim obejmuje trzy aspekty. Po pierwsze wolność wyznania *stricte* jako tzw. wolność wierzenia. Po drugie wolność kultu religijnego, czyli wolność praktykowania i swobodę działalności religijnej. Ostatni element dotyczy swobody zgromadzeń i zrzeszania się, tzn. tworzenia stowarzyszeń i związków religijnych oraz wyznaniowych. N. Ashibe, Shukyō, Jinken, Kenpōgaku, *Religion, Human rights, the study of the Constitution*, Tokio 1999, s. 5-6.

¹⁷⁵ Wolność zgromadzeń i stowarzyszania się gwarantuje art. 21 Konstytucji. T. Suzuki, T. Karaś, *op. cit.*, s. 125.

¹⁷⁶ K. Yamagishi, *Freedom of Religion, Religious Political Participation, and Separation of Religion and State: Legal Considerations from Japan*, „Brigham Young University Law Review” 2008, nr 3, s. 920.

¹⁷⁷ Konstytucja Japonii, *op. cit.*, s. 37.

¹⁷⁸ Konstytucja Japonii z 3.11.1946 r., art. 20, www.kantei.go.jp [19.12.2013] oraz T. Suzuki, T. Karaś, *op. cit.*, s. 124, s. 140.

zasada ta nie jest jednak w pełni akceptowana i realizowana. Zarówno w doktrynie, jak i w orzecznictwie podkreśla się, że konstytucja nie zostaje naruszona, pomimo że określone organizacje religijne czy też związki wyznaniowe nawet, jeśli uczestniczą w życiu politycznym w celach religijnych, to nie korzystają wówczas z dofinansowania publicznego¹⁷⁹. Tym samym zdarza się, że grupy religijne czy związki wyznaniowe mają wpływ na scenę polityczną kraju i mogą odgrywać w nim znaczącą rolę, w szczególności przy udzielaniu poparcia dla danej partii bądź stanowiąc jej zaplecze ideologiczne¹⁸⁰. Przykładem wpływu religii na życie polityczne w Japonii jest stworzenie przez członków ruchu buddyjskiego *Soka Gakkai* partii politycznej *Nowe Komeito*¹⁸¹.

Należy przy tym zauważyć, że wolność wyznania obejmuje zarówno jednostki, jak i osoby prawne¹⁸² (organy i organizacje państwowe i religijne). Oznacza ona bowiem swobodę wyboru wyznania i jego praktykowania bądź też nie, dla organizacji religijnych i organów państwa wiąże się zaś z udziałem lub nie w życiu religijnym. Ma ona na celu ochronę religii czy danego wyznania przed ingerencją ze strony władz publicznych. Państwo zatem pozostaje neutralne względem religii. Oznacza to, że jest ono nie tyle obojętne wobec niej, ile tolerancyjnie nastawione wobec różnorodnych wyznań, jednocześnie nie preferując ani nie uprzywilejowując przy tym żadnego z nich. Uwidacznia się to także poprzez zakaz finansowania publicznego¹⁸³. Artykuł 89 konstytucji stanowi bowiem o zakazie wydatkowania funduszy publicznych czy przeznaczania innego majątku na „użytek, korzyść lub na utrzymanie jakiejkolwiek instytucji lub stowarzyszenia religijnego, bądź na przedsięwzięcia filantropijne, dobroczynne lub oświatowe bez poddania tego kontroli władz publicznych”¹⁸⁴. Zdarza się jednak, że pieniądze publiczne są wykorzystywane na cele religijne, ale co do zasady jest to zabronione przez prawo japońskie. Najwięcej kontrowersji¹⁸⁵ w tej sprawie bu-

¹⁷⁹ K. Yamagishi, *op. cit.*, s. 921.

¹⁸⁰ Przykład partii religijnej stanowi konserwatywna Partia *Nowe Komeito*, wspierana m.in. przez sektę buddyjską *Soka Gakkai*. Więcej na ten temat zob.: O. Michiaki, *Soka Gakkai as a challenge to japanese society and politics*, „Politics and Religion” 2010, z. 10, nr 1, s. 83-96.

¹⁸¹ *Ibidem*, s. 83-84.

¹⁸² Definicję religijnych osób prawnych reguluje ustawa o religijnych osobach prawnych z 3.04.1951 r., zgodnie z którą stworzono system „wyznaniowych osób prawnych” podlegających po nowelizacji powyższej ustawie w 1995 r. i 1996 r. bądź bezpośrednio Ministerstwu Edukacji, Kultury, Sportu, Nauki i Techniki, gdy posiadają swoje budynki w obrębie różnych prefektur, bądź pod władze, prefekturalne, gdy mają swoje nieruchomości na terenie jednej prefektury. Zob. tekst ustawy: *Religious Juridical Persons Law*, www.mext.go.jp [20.05.2014].

¹⁸³ W okresie *Meiji* aż do zakończenia II wojny światowej shinto państwowe było finansowane z budżetu państwa.

¹⁸⁴ Konstytucja Japonii, *op. cit.*, art. 89, s. 50-51.

¹⁸⁵ Dużym echem, także na arenie międzynarodowej, przede wszystkim w krajach azjatyckich, odbiły się wizyty premiera Japonii z lat 2001-2006 Jun'ichiro Koizumi'ego w chramie *Yasukuni*, gdyż uczynił to, będąc osobą publiczną, pomimo że jego wizyty nie miały takiego charakteru, czym zgodnie z wyrokiem Sądu Wyższego w Osace z 30.09.2005 r. naruszył konstytucyjny przepis rozdziału religii

dzi traktowanie przez władze państwowe kwestii związanych z chramem *Yasukuni*¹⁸⁶, gdyż nie tylko było to miejsce szczególnego kultu w okresie shinto państwowego, ale miejsce poświęcone „kami” żołnierzy poległych w służbie cesarzowi, w tym także zbrodniarzy wojennych z okresu II wojny światowej¹⁸⁷. Znamienny w tej sprawie jest wyrok Sądu Najwyższego Japonii z 2.04.1977 r.¹⁸⁸, podkreślający rozdział państwa i religii, w którym jednoznacznie zakazano przeznaczania jakichkolwiek środków pieniężnych z budżetu państwa na cele i datki religijne¹⁸⁹. Ponadto wsparcie władzy przez religię, bądź na odwrót, widać w szczególności przy okazji różnorodnych obchodów, uroczystych otwarć czy ceremonii, np. shintoistyczna ceremonia oczyszczenia placów budowy pod budynki urzędów czy inne nieruchomości publiczne. Jednakże zarówno w praktyce, jak i w orzecznictwie japońskim na uwagę zasługuje dopuszczalność ingerencji na płaszczyźnie państwo – religia, gdy pewne obrzędy czy zwyczaje tej ostatniej stanowią tzw. fakt społeczny.

Neutralność państwa wobec wyznań i grup religijnych oraz wolność wyznania mają na celu zapewnienie społecznej harmonii i ładu, które są szczególnie cenione w kulturze azjatyckiej. Podkreśla się, że realizacja tego wymaga uznania przez państwo istnienia religii i preferowanych przez nią wartości oraz bycia dla nich przychylnym¹⁹⁰. W związku z tym swoboda wyznania sprawdza się najlepiej wtedy, kiedy państwo i religia nie tyle, ile są od siebie niezależne czy nie konkurują ze sobą, ale wówczas, gdy znajdują się w sytuacji wzajemnego współdziałania¹⁹¹. Wszelkie sprawy religijne uważane są za sprawy osobiste.

i państwa. Zob. M.R. Mullins, *Church and State in Japan: The Case of the Yasukuni Shrine*, www.religiondispatches.org [25.05.2014] oraz N. Markovitz, *Japan's Constitution and the Separation of Church and State*, www.politicalaffairs.net [25.05.2014].

¹⁸⁶ Więcej na temat: *Yasukuni shrine* na jego oficjalnej stronie: www.yasukuni.org.jp [25.05.2014].

¹⁸⁷ K. Yamagishi, *op. cit.*, s. 934.

¹⁸⁸ A.B. von Winkle, *op. cit.*, s. 367-368. Sąd potwierdził całkowity rozdział religii i państwa. Jednocześnie jest to idealne założenie, nie zawsze możliwe do osiągnięcia, ponieważ niekiedy regulacje państwowe mogą poruszać i ingerować w kwestie związane z praktykami religijnymi – A.B. von Winkle, *op. cit.*, s. 368.

¹⁸⁹ *Ibidem*, s. 933. Wyroki japońskiego Sądu Najwyższego dostępne są na stronie: www.courts.go.jp [25.05.2014].

¹⁹⁰ Problem stanowią sekty i kwestia ochrony jednostki przed ich wpływem czy też ściśle określenie pojęć sekty – religii, a także kiedy państwo może ingerować w działalność sekt. Więcej na ten temat – B. Dorman, *op. cit.*, s. 105-140.

¹⁹¹ W raporcie za 2012 r., opublikowanym w dniu 30.04.2013 r., United States Commission on International Religious Freedom (USCIRF – Amerykańska Komisja ds. Międzynarodowej Wolności Religijnej) stwierdziła naruszenie wolności religijnej w Japonii, w związku z biernością państwa w przypadku porwań i zmuszania do konwersji członków Kościoła Zjednoczeniowego i Świadców Jehowy. Raport na stronie: *International Religious Freedom Report for 2012, Japan*, www.state.gov [26.05.2014]. Co ciekawe, brak ingerencji w zanotowane przypadki uprowadzeń członków ww. związków wyznaniowych, najczęściej przez najbliższych, był traktowany przez władze japońskie jako sprawy prywatne i rodzinne.

Japonia jest państwem świeckim, o niskiej świadomości religijnej, w którym systemy filozoficzno-religijne wplotły się w kulturę, zostając w ten sposób zlaicyzowane¹⁹². Coraz częściej są machinalnie praktykowane, tracąc wymiar duchowy. Takie bowiem podejście do religii jest charakterystyczne dla społeczeństwa japońskiego¹⁹³. Istnieje jednak obawa odejścia, czy nie praktykowania danego wyznania, co może doprowadzić do zubożenia, a nawet widma bankructwa wielu świątyń w Japonii. W tym celu zaczęły one „wychodzić do ludzi i odnawiać swój wizerunek”, co przejawia się zejściem do poziomu zwykłej usługi, zaspokajającej potrzeby „konsumpcyjnego charakteru ich wyznawców – klientów”. Religia i związki wyznaniowe poprzez wejście na rynek stały się nie tylko beneficjentami swoich wyznawców, ale niejako ich usługodawcami, np. tworzenie klubokawiarni, prowadzenie szkoleń, seminariów czy też medytacji, nauki jogi, organizowania festiwali etc. Zatem należy zaznaczyć, że systemy filozoficzno-religijne Japonii stanowią często nieuświadomiony, ale ważny element kultury społeczeństwa tego kraju.

THE ROLE OF PHILOSOPHICAL AND RELIGIOUS SYSTEMS IN JAPANESE STATE AND LAW AFTER 1945

S u m m a r y

The author undertakes to discuss the relationship between the state and religion in Japanese law. This article aims to show the relation at the level of the state, law and religion. The latter is understood very broadly, in the context of the state in Japan, as a belief and a philosophy of life. At the same time the author looks at religion (belief) through the Japanese legislations, especially the Constitution of Japan of 11 Mars 1946, so called Showa Constitution and the existing legal regulations.

Firstly, the article aims to explain the concept of religion and philosophy in Japan. Since it is difficult to clearly separate the philosophy from religion in the history of traditional Japanese thought. The concept of religion is identified with the philosophy of life. Showing the 'Japanese' understanding of the concept of philosophy as a metaphysical worldview, which is grounded in cultural values. The author presents the historical development of religion, belief and philosophical thoughts in Japan (including Shinto, Confucianism, Buddhism, folk beliefs, so-called *Shinko shukyo* and Christianity). This article attempts to discuss the impact of the religion, beliefs and different philosophical systems and thinking, which influenced the formation of the Japanese state, including the evolution of phenomena characteristic of Japanese culture.

The article presents the development of religious and philosophical thought in Japan, in their historical context, and their impact on the social and political life of the country of the Rising Sun (e.g. the fundamental values of Japanese culture such as the cult of the emperor and the attitude of Japanese to the state, to the power and to the law). The article shows the relations between the state-religion (belief) in the history and law of Japan, both in the Meiji Constitution, and in the current Showa Constitution

¹⁹² Z uwagi na to podkreśla się coraz częściej potrzebę zmian programowych i postawienia nacisku w nauczaniu na tzw. edukację kultur religijnych, poszerzone także o religie w Japonii w myśl Ustawy Podstawowej o Oświacie z 2006 r. Zob. N. Inoue, *Possibility of education about religious culture in public school*, „Politics and Religion” 2007, vol. 1, nr 2, s. 104.

¹⁹³ www.philosophy-religion.org [19.12.2013]; H.N. McFarland, *Religion in Contemporary Japanese Society*, Asia Society's Video Letter from Japan: Choices for Men Approaching Sixty, 1991, s. 14-21.

(including the role of religion in the Meiji period and its influence on the formation of the modern Japanese state). The article presents the relation between law, religion and state in the context of the constitutional regulations relating to the freedom of religion and conscience (i.e. the issues of guarantees of religious freedom and their actual preservation).